

Aleksandra Jankowska
<https://doi.org/10.26485/AAL/2018/64/7>

**SZLAKI KOMUNIKACYJNE I HANDLOWE MIĘDZY GRECJĄ,
 CENTRALNYMI BAŁKANAMI I PRZEDRZYMSKĄ DACJĄ¹ (VI-IV W. P.N.E.)**

ABSTRAKT Motywacją Greków dla podtrzymywania dalekich kontaktów była między innymi chęć i potrzeba pozyskania cennych metali. Tworzone kontakty handlowe opierały się na świadomym zrozumieniu pomiędzy społecznościami znajdującymi się na szlaku a kontrola nad przestrzenią umożliwiała ich realizację. Kolonie powstawały w wyniku umów z rdzenną ludnością, które mogły regulować zarówno użytkowanie ziemi jak i eksploatację lokalnych zasobów. Znaleźiska obejmują zarówno północną i centralną część Bałkanów (aż po Panonię) jak i Dobrudżę, Besarabię, Mołdawię aż po wyżyną transylwańską od VI w. p.n.e., z wyraźnym wzrostem ilości przedmiotów, kontaktów i interakcji rozpoczynającym się w okresie między II połową IV w. p.n.e. a III w. p.n.e. Produkty greckich ośrodków docierały wzdłuż ustanowionej sieci wymiany, związków wzajemności i prawdopodobnie posiadały symboliczne znaczenie wśród elit, dla których były przeznaczone. Odzwierciedlają one istotną zmianę społeczną, gdy ostentacyjne bogactwo staje się niezbędnym warunkiem władzy politycznej. Wydaje się, że elity wojownicze odegrały tu szczególnie widoczną rolę właściwie od końca VI w. p.n.e., od powstawania tak zwanych grobów książęcych po osady hellenizujące. Ekonomia polityczna wytworzyła inną platformę porozumienia elit. Wspólne doświadczenia o charakterze rytualnym, symbolicznym, biesiadowanie, a także sposobność gromadzenia siły roboczej prowadziła do wytworzenia statusu określonych grup wewnątrz systemu redystrybucji. Z greckiej perspektywy hellenizacja staje się wówczas pewnym „produktem ubocznym”, nie zaś celem samym w sobie, nawet jeśli społeczności rdzenne pewne idee, styl życia czy wreszcie określone przedmioty adoptują zgodnie z własnymi potrzebami.

Słowa kluczowe: archaiczna i klasyczna Grecja, greckie kolonie, centralne Bałkany, przedrzymska Dacja, szlaki handlowe, elity wojowników

ABSTRACT The Greeks motivation for supporting long range contacts was mostly a result of the need for precious metals. The established relations were based on the conscious understanding developed among the societies living on the trade routes, and the control maintained over an area made those contacts possible. The colonies created were based on consent given by the local populace and these arrangements could have regulated both the usage of space and the exploitation of local resources. The discoveries made both in the north and central Balkans (as far as Pannonia) as well as Dobruja, Bessarabia, Moldavia and reaching the Transylvanian Plateau hail as far back as to the 6th century BC. What is interesting is that there is a registered increase in objects, contacts and interactions starting in the period between the second half of the 4th and the early 3rd century. The wares from Greek settlements traveled the established trade routes based on mutual relations and had symbolic value for the elite strata of society for which they were meant. These object showcase an important social change in which ostentatious wealth is an essential condition of political power. It seems that the warrior elites were the ones that played a particular role in the time period from the end of the 6th century – the time of the stat of the so called princely graves- to the Hellenistic settlements. The political economy created a new platform of understanding for the elites. The shared ritual, and symbolical experiences, the feasting and the possibility of amassing workforce led to the creation of a status of certain groups inside the functioning redistribution system. From the Greek perspective the Hellenization was as the time a by-product, not a goal in itself, even if the local populace adopted certain ideas, lifestyles, or even particular objects according to its needs.

Keywords: archaic and classical Greece, Greek colonies, central Balkans, pre-roman Dacia, trade routes, warrior elites

---

¹ Artykuł jest efektem realizacji projektu badawczego nr 2016/21/B/HS3/02923 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

W czasie epoki żelaza Grecja stała się jednym z najprężniejszych centrów kulturowych i handlowych w basenie Morza Śródziemnego, a przedmioty wyprodukowane na tym obszarze stawały się pożądane i były powiązane z jednej strony ze wzrastającą aktywnością polityczną i handlową greckich *poleis*, z drugiej zaś z tworzeniem i przekształcaniami lokalnych elit wojowniczych i ekonomicznych. Znajdźiska obejmują zarówno północną i centralną część Bałkanów (aż po Panonię) jak i Dobrudżę, Besarabię, Mołdawię aż po wyżyną transylwańską z wyraźnym wzrostem ilości przedmiotów, kontaktów i interakcji rozpoczynającym się w okresie między II połową IV w. p.n.e. a III w. p.n.e. Jednak koraliki, wisiorki, niektóre typy naczyń ceramicznych czy broń to zbyt ogólne wytłumaczenie dla ogromnego wysiłku koniecznego by utrzymać związki między obszarami często bardzo odległymi. Dawno już pojawiło się w literaturze stwierdzenie, że motywacją Greków dla podtrzymywania tak dalekich kontaktów była chęć i potrzeba pozyskania cennych metali. Herodot podawał, że w północnej części Europy znajduje się bezspornie najwięcej złota¹. Niewolnicy także stanowili ważny „towar”² i oczywiście najemnicy oferujący swoje usługi w basenie M. Śródziemnego. Jeżeli przyjmiemy, że tworzone kontakty handlowe opierały się na świadomym zrozumieniu pomiędzy społecznościami znajdującymi się na szlaku, wówczas kontrola nad przestrzenią³

wyduje się istotną, a nawet podstawową kategorią. Aby system sprawnie funkcjonował na znacznych odległościach, konieczne jest ustanowienie sieci związków między społecznościami (czy kulturami) kontrolującymi jego poszczególne odcinki, a społeczna i gospodarcza stabilizacja oznacza stały i nieprzerwany dostęp do określonych, pożądanych zasobów, jak źródła metali. Z perspektywy wielu greckich centrów i kolonii zabezpieczenie dostępu do metali było sprawą o strategicznym znaczeniu, a dywersyfikacja dostaw koniecznością. Oczywiście wraz z dużymi transakcjami miały miejsce te o charakterze lokalnym, co czyni obraz relacji w strefie kontaktowej jeszcze bardziej złożonym. Przedmioty prestiżowe o znacznej wartości pokonywały najdłuższe odcinki szlaku. Poza cennymi metalami, które są praktycznie nieuchwytnie archeologicznie, dobra te nie zabezpieczają podstawowych potrzeb społeczności, ale ukazują potencjał skutecznie łączący krańce szlaku. System wymiany darów, wewnątrz którego obiegają przedmioty prestiżowe był charakterystyczny tak dla wojowniczych elit na Bałkanach jak i wśród greckiej arystokracji. Dawanie ich zaś, było częścią złożonych i rytualizowanych związków, czasami także wzajemnych obowiązków, dzięki którym zawierano sojusze i je utrzymywano choć należy mieć na uwadze, że w wymianie darów obecna jest wzajemność, ale niekoniecznie równość transakcji. Wymiar symboliczny i realny wpływ na jakość relacji niesiony w formie dóbr prestiżowych jest dalece istotniejszy niż ich właściwa wartość. Niekiedy przedmioty takie służyły jako rodzaj „podatku” handlowego ofiarowywanego wodzowi lub przedstawicielom elit, a złożony poziom rozwoju organizacyjnego społeczności na szlaku, zyskiwał odbicie w intensywności administracyjnej kontroli handlu⁴. Był to proces, który umożliwiał elitom przekształcenie władzy i przeniesienie kontroli nad określoną przestrzenią na handel, co umożliwiło akumulację dóbr służących jako instrument tę władzę potwierdzający. W tym kontekście szczególnie ważne jest nie tylko importowanie przedmiotów, ale także technologii, rzemiosł⁵ i wreszcie idei i koncepcji. Społeczne,

¹ Herodot, *Dzieje*, III.116.

² Diodor Sycylijski, V.26.

³ Ciekawy przypadek stanowi inskrypcja pochodząca z Tracji, odkryta niedaleko Veteren, datowana na koniec panowania odrzyckiego króla Kotysa I, około 359 r. p.n.e. Zawiera ona informację, że dobra kupców z Maronei, Apollonii i Tazos będą chronione i nie zostaną od nich pobrany podatek w czasie transportu (Chankowski 1999: 583). Oczywiście ruch rzeczny jak i lądowy musiał być w znacznej mierze sezonowy. Jak podaje Tukidydes (2.98) drogi w obrębie Tracji służyły głównie celom militarnym, ale zapewne tworzyły także istotną sieć handlową. Szlaki komunikacyjne biegnące przez tereny góryste, ale także rzekami ukazują różnorodność, elastyczność wzorców wymiany regionalnej i wymagały działania planowego i dobrze zorganizowanego, co charakteryzowało Greków. Na tym obszarze przebiegały one na południowy zachód wzdłuż doliny rzeki Strymon i dalej na półwysep Chalkidiki, na południe przez Rodopy i na południowy wschód w kierunku Bizancjum i Chersonesu. Przytoczona inskrypcja wyraźnie pokazuje jak lokalni władcy mogli udzielać ochrony kupcom i jak korzystali z rozwijającej się sieci handlowej. Zastniała wspólnota interesów utrzymywała tę działalność i była opłacalna dla każdej ze stron; Archibald 2016: 57-58. We wczesnej epoce żelaza, przed uformowaniem

centralnych ośrodków władzy handel także był możliwy poprzez „społeczności graniczne” (Babić 2007a: 60). Oznacza to przepływ dóbr przy wykorzystaniu wielu pośredników, a etapy przemieszczania pożądanych przedmiotów mogły kontrolować ufortyfikowane osiedla wczesnej epoki żelaza.

⁴ O Tracji pisał de Boer 2010: 181-183.

⁵ Szacuje się, że około 25% ceramiki pochodzącej z osad położonych w kotlinie karpackiej wykonana została na kole. Toczenie naczyń miało zostać

polityczne i gospodarcze współzawodnictwo tworzyło pole, na którym zarówno popyt, jak i wartość są definiowane, przekształcane, dyskutowane i konsumowane w ramach różnych praktyk, związanych z elitami lub wyższymi warstwami społecznymi zdolnymi do modyfikowania czy kwestionowania określonych kategorii⁶. W konsekwencji pożądane są towary postrzegane jako mające większe znaczenie społeczne, polityczne lub ekonomiczne w danym społeczeństwie.

Greckie przedmioty importowane występujące na obszarze centralnych Bałkanów można podzielić na trzy grupy, biorąc pod uwagę możliwe kierunki ich napływu. Pierwsza z nich składała się ze znalezisk pochodzących z greckich centrów w Italii, głównie chodzi o naczynia brązowe. Ich dystrybucja sugeruje istnienie szlaku przebiegającego z centralnej i północnej Italii, na terytorium obecnej Słowenii i dalej wzdłuż rzeki Sawy lub ewentualnie Driny, w kierunku basenu Dunaju. Jak niejednokrotnie sugerowano basen Sawy był niezwykle istotnym elementem wymiany, handlu i komunikacji między rejonem alpejskim a obszarem naddunajskim⁷. Nie należy jednak pomniejszać znaczenia innych dróg. Szlak wiodący znad morza Adriatyckiego także odgrywał istotne znaczenie. Produkty greckie i etruskie trafiałyby na Bałkany i dalej mogły być dystrybuowane lokalnymi sieciami wymiany, na przykład wzdłuż rzeki Neretwy, dalej dopływami do Sawy i wreszcie do Dunaju. Należy zaznaczyć, że grecka osada u ujścia Neretwy, Naron, wedle obecnego stanu wiedzy, nie powstała jednak wcześniej niż w V w. p.n.e. Natomiast na IV w. p.n.e. przypada czas największej aktywności Greków w tym rejonie, zostają ufundowane także kolonie na adriatyckich wyspach Hvar, Vis, Korčula. Wielu badaczy przyjmowało, że szlak ten nie mógł funkcjonować tak wcześnie jak w VII i VI w. p.n.e.⁸, jednakże znaleziska z Pod koło Bugojno⁹, wskazują, iż należy dopuścić taką możliwość. Apollonia i Epidamnos

zaczepnięte od greckich rzemieślników z północnego wybrzeża Morza Czarnego (Romsauer 1991). Kontakty z koloniami poświadczane są także przez obecność greckich naczyń brązowych (*hydriai* oraz naczynia libacyjne) w niektórych grobach z Artand i Dobroselie wykonanych w peloponeskich warsztatach (Popović 1995/1996: 86-87). Przedmioty te docierały drogą poprzez kolonie nad Morzem Czarnym, Rustoiu, 2018: 16. O napływie amfor pisali między innymi: Sirbiu 1983; Mateevici 2007.

⁶ Egri 2014: 233-234.

⁷ Potrebica 2008: 194.

⁸ Parović-Pešikan 1960: 36.

⁹ Čović, 1983:152; Potrebica 2008: 197.

mogły stanowić centra rozpowszechniania produktów greckich i etruskich, a szlak dalej biegł w głąb łądu. Przedmioty w ten sposób docierały do istotnego ośrodka dystrybucyjnego i jednocześnie skrzyżowania dróg handlowych w Ochrydzie. Stanowiłoby to możliwe wytłumaczenie dla obecności produktów pochodzących z warsztatów etruskich odkrytych w tzw. grobach książęcych w Atenicy¹⁰, na terenie dzisiejszej południowo-zachodniej części Serbii. Należy zaznaczyć, że wspomniane tu groby książęce, pojawiające się w VI i V w. p.n.e. zostały zidentyfikowane na znacznych obszarach, to znaczy we wschodniej Bośni (Glasinac), zachodniej i południowo-zachodniej Serbii (Atenica, Novi Pazar, Pilatovici), Metochii (Pećka Banja) i w północnej Macedonii (Trebenište)¹¹. Wspólnym elementem wyposażenia a wyróżniającym je spośród pozostałego materiału z epoki żelaza tego regionu były liczne przedmioty pochodzenia greckiego¹². Chodzi tu głównie o brązowe naczynia libacyjne¹³, srebrne naczynia wykonane w jońsko-perskim stylu¹⁴, ceremonialne, bogato dekorowane uzbrojenie wojowników¹⁵, złote maski, biżuteria, naczynia

¹⁰ Vasić 1992. Produkty te, głównie bursztynowe, antropomorficzne koraliki, w starszej literaturze przypisywane były greckim warsztatom położonym na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego: Palavestra 1984: 44. Obecnie wydaje się, że docierały one na Bałkany za pośrednictwem Apollonii lub Epidamnos.

¹¹ Na ten temat: Djuknić, Jovanović 1966; Garašanin 1992; Vasić 1977; 1987; 1991; Parović-Pešikan 1960; Palavestra 1984: 58-60; Popović 1975; Babić 2002; Zotović 1985: 80-100; Jevtić 2016.

¹² Najczęściej wskazywanymi drogami docierania przedmiotów z ośrodków greckich (głównie chodzi o Korynt, kolonie Koryntu, Chalkidiki, greckie ośrodki południowo-italskie) były doliny rzek Wardar, Ibar i Morawa łączące Grecję z Bałkanami, zaś szlakiem wzdłuż Dunaju mogły przenikać wyroby kolonii nadczarnomorskich. Djuknić i Jovanović (1966: 56-57) sugerowali, aby połączyć obserwowaną grecką aktywność handlową na Bałkanach z ekspansją Persji w końcu VI w. p.n.e. i ograniczeniem dostępności rynków wschodnich dla Greków. Pogląd ten został rozwinięty przez Vasić (1987: 733).

¹³ Naczynia sympozjalne stanowią najliczniejszą grupę materiałów publikowanych z tych stanowisk.

¹⁴ Proeva 2006/2007: 75.

¹⁵ Należy zaznaczyć, że greckie tarcze *aspis* zostały zarejestrowane w Trebenište, włócznie typu *sigynna* pojawiają się w VII w. p.n.e. i użytkowane są aż do wieku IV p.n.e. głównie na obszarze dolin rzek Wardar i Drim, zaś egzemplarze mieczy *xiphoi* znane są z doliny rzeki Drim (Filipović 2015: 372-378. W pierwszej połowie VI w. p.n.e. na obszarach wschodniej Bośni, zachodniej Serbii, północnej i południowej Albanii dominowały

czarnofigurowe. Produkty greckich ośrodków docierały wzdłuż ustanowionej sieci wymiany, związków wzajemności i prawdopodobnie posiadały symboliczne znaczenie wśród elit, dla których były przeznaczone. Odzwierciedlają one istotną zmianę społeczną, gdy ostentacyjne bogactwo staje się niezbędnym warunkiem władzy politycznej. Należy jednak zaznaczyć, że nie zarejestrowano jak dotąd osad, z którymi pochówki te mogłyby zostać powiązane¹⁶.

Produkty handlu ośrodków jońskich, głównie obserwowane w postaci naczyń metalowych i ceramicznych, w tym amfory, tworzyły drugą grupę importowanego materiału w końcu VII w. p.n.e. i w VI w. p.n.e. Wydaje się, że kluczową rolę odgrywały tu kolonie greckie na zachodnim wybrzeżu Morza Czarnego, właściwie Istros, polis położona u ujścia Dunaju. Szlak mógł przebiegać wzdłuż Dunaju i za pośrednictwem Driny docierał do centralnych i północnych Bałkanów. Intensyfikacja ruchu nastąpiła jednak dopiero w V w. p.n.e. wraz z połączeniem ze szlakiem wzdłuż Neretwy¹⁷.

Najważniejsza grupa greckich przedmiotów importowanych łączyła południową część kręgu halsztackiego z Grecją poprzez centralną część Bałkanów¹⁸. Znakomicie jest to widoczne w występowaniu oraz rozpowszechnieniu hełmów iliryskich wraz z różnymi możliwościami ich napływu. Biorąc pod uwagę większą intensywność rozmieszczenia znalezisk wzdłuż przyszłej *Via Egnatia* i dolnej części szlaku Morawa-Wardar należy przyjąć, że był to wariant znacznie bardziej prawdopodobny¹⁹ niż szlak przebiegający doliną rzeki Wardar i dalej w kierunku północnym dolinami Morawy i Driny. Wyżej już wspomniano o drodze biegnącej od greckich kolonii nad Morzem Adriatyckim, wzdłuż dolin rzek Drim i Ibar aż do Ochrydy. Znaleziska sugerują także komunikację między środkową Grecją a rejonem Ochrydy biegnącą przez Tesalię lub ewentualnie Epir oraz północną Albanie²⁰. H. Potrebica

zauważył, że rozprzestrzenianie poszczególnych wariantów ukazuje pewne preferencje terytorialne. Koncentracja wariantu IIIA3, głównie na terenie Macedonii wskazuje także na prężnie prosperujące centra dystrybucji i handlu na półwyspie Chalkidiki jako niezwykle znaczące w handlu dalekosiężnym w tym rejonie²¹.

Jeżeli jednak kulturę lub określone jej aspekty postrzegać będziemy jako jeden z „towarów” wówczas przedmioty prestiżowe mogą stanowić rodzaj przekaznika idei, myśli, koncepcji na znaczne odległości otwierając kanały komunikacji i wspólnotowości. Niekiedy nie sposób wyodrębnić cech symbolicznych czy ideologicznych od funkcjonalnych bowiem przedmioty same w sobie mogą być częścią ważnych, złożonych praktyk, obiegających wewnątrz systemu wymiany darów. Jako takie mogą być ofiarowywane bóstwom. Największa ilość hełmów iliryskich oraz korynckich została odkryta w skarbcach świątyń w Olimpii²². Podobne praktyki zostały dawno zauważone na terenie właściwie całej Grecji oraz Italii. Niektórzy badacze dopuszczają obecnie istnienie podobnego zjawiska na Bałkanach. W Goricy, w pobliżu Grude w zachodniej Bośni odkryto budynek, który przypominał wczesne, greckie świątynie. Według interpretacji było to sanktuarium wraz ze skarbcem²³, a jego rozplanowanie miało nawiązywać do rozwiązań stosowanych w Grecji. Wśród znalezisk ze skarbcza znajdowały się hełmy iliryskie wczesnej trzeciej fazy. Innym aspektem było ich rytualne składanie w rzekach, co uchwycono między innymi w Cetini, Sawie koło Sisak, Żupanii w pobliżu Orašte i Sremskiej Motrovicy²⁴. Podobnej praktyki nie zaobserwowano jednak na terenie Grecji. W pierwszej połowie VI w. p.n.e. przedmioty importowane docierały na obszar centralnych Bałkanów i stawały się częścią lokalnej wymiany biegnącej wzdłuż Sawy i łączącej wschodnią część rejonu alpejskiego i basenu Dunaju. Ostatnie badania przedstawiają także istnienie wschodniej odnogi szlaku prowadzącego na teren dzisiejszej Rumunii, potwierdzającego aktywność i komunikację w basenie Dunaju, w tym czasie²⁵. Czy hełmy docierały tu w wyniku

---

miecze typu Glasinac. Fragment miecza tego typu odkryto natomiast w Delfach (Filipović 2018: 111).

¹⁶ Babić 2002; 2007b: 83.

¹⁷ Vasić 1992: 59; Potrebica 2008: 198.

¹⁸ Wydaje się, że pochodzenia tych hełmów należy poszukiwać na Peloponezie. Typ I datowany na pierwszą połowę VII w. p.n.e. rozpowszechniony był właściwie wyłącznie w tym rejonie, głównie w Olimpii. Jednak obraz ten radykalnie się zmienia, jeśli chodzi o dystrybucję hełmów fazy drugiej i obejmuje już obszar bardzo szeroki, od Aleksandrii w Egipcie po Kaptol – na terenie dzisiejszej Chorwacji. Potrebica 2008: 194.

¹⁹ Potrebica 2008: 198.

²⁰ Parović-Pešikan 1960: 44; Filipović 2018: 112.

²¹ Potrebica 2008: 198-199; M. Blečić sugerowała, że kierunek inspiracji mógł być przeciwny, to znaczy do trzeciej do Chalkidiki, a w szczególności do Sindos z rejonu Ochrydy; Blečić 2007: 93.

²² Blečić 2007;

²³ Čović 1976: 252; Potrebica 2008: 200-201.

²⁴ Potrebica 2008: 201.

²⁵ Majnarić-Pandžić 2002: 285; Potrebica 2008: 202; znaleziskiem rzeczonym jest także egzemplarz zdobiony pochodzący z Timisoary, hełm typu IIIA1b.

celowego handlu, wymiany darów czy może ograniczonych ruchów społeczności w regionie lub przenikania grup wojowników pozostaje kwestią otwartą i jak dotąd nie zaproponowano interpretacji tego zjawiska²⁶.

Stale aktualne pozostaje pytanie o grecką arystokrację i jej relacje z elitami społeczności na Bałkanach. Ponowna próba zdefiniowania „archaiczności” w tym kontekście zdaje się wyzwaniem tak trudnym jak i ważnym. Czy możliwa jest ponadregionalna wspólnotowość elit, a jeśli tak to w oparciu o jakie symboliczne, ideologiczne czy funkcjonalne cechy, idee mogła być wyrażana. Niekiedy sugeruje się, że wpływy płynące ze wschodniej części basenu Morza Śródziemnego i południowych Bałkanów doprowadziły do przekształcenia lokalnych społeczności na Bałkanach²⁷. Działalność ekonomiczna, a nawet propagandowa Greków i Macedończyków wraz z ustanowieniem kolonii, emporiów i umocnionych osiedli widoczna jest w kulturze materialnej, odmiennej od wzorów lokalnych i odgrywała istotną rolę w procesie przekształcania lokalnych struktur społecznych, a w szczególności tworzenia się elit wojowniczych i ekonomicznych.

Napływ przedmiotów pochodzenia greckiego i następnie macedońskiego zaobserwowano również na obszarze przedrzymskiej Dacji, która była rejonem wyjątkowo bogatym w złoża cennych metali co leżało u podstaw późniejszego rzymskiego podboju. Najwcześniejsze materiały greckie pochodzą z okresów proto- i geometrycznego. Zostały one zaobserwowane na południowym i północnozachodnim wybrzeżu Morza Czarnego i stanowią istotny aspekt greckiej aktywności poprzedzającej właściwą działalność kolonizacyjną²⁸. Czy jest możliwe, aby to właśnie metale mobilizowały Greków do prób penetrowania obszarów tak odległych od VII w. p.n.e. i oczywiście wcześniej? Udzielenie odpowiedzi jest niezwykle trudne, zwłaszcza w obliczu danych potwierdzających używanie transylwańskiego srebra w okresie mykeńskim. Oczywiście, biorąc pod uwagę chronologię, przedstawione dane są dość odległe, ale sugestywne²⁹. Właściwa

kolonizacja grecka zachodniego i północnozachodniego wybrzeża Morza Czarnego rozpoczęła się w połowie VI w. p.n.e. W przeciwieństwie do wielu innych ośrodków, choćby w południowej Italii, kolonie powstawały tu w wyniku umów z rdzenną ludnością, które mogły regulować zarówno użytkowanie ziemi jak i eksploatację lokalnych zasobów³⁰. Wiejskie osady zakładane w obrębie rolniczego zaplecza Histrii w VI w. p.n.e. nie były umocnione, a znajdujący materiał archeologiczny potwierdza wspólne ich użytkowanie tak przez ludność rdzenną jak i greckich osadników³¹. Niezwykle interesujący przypadek stanowi obecność naczyń wschodniogreckich datowanych od połowy VII w. p.n.e. z wyraźnym wzrostem obecności tej ceramiki od trzeciej ćwierci tego stulecia w Nemirovie (obecnie na obszarze Ukrainy) – ufortyfikowanym centrum politycznym, administracyjnym i ekonomicznym. Pozyskane dane dowodzą, że interakcje między Grekami a „barbarzyńcami” były istotną, charakterystyczną cechą wczesnej fazy greckiej kolonizacji. Sama osada stanowiła miejsce kontaktu ludności lokalnej, wczesnoscytyjskich koczowników, grup karpacko-dunajskiego kręgu halsztackiego oraz Greków³². Analiza napływu greckich amfor wskazuje doliny Seretu i Prutu jako główne drogi dostawiania się tych produktów do wnętrza Karpat. Analiza materiału sugeruje połowę VI w. p.n.e. jako początek stałego napływu dóbr pochodzenia greckiego, zaś okres między IV a III w. p.n.e. był

Peristeria w Messenii) odpowiadają złożom metali z obszaru południowoschodnich Karpat. Większość srebra znajdującego się w grobowcach, w Mykenach była zgodna z obszarami Baia Mare oraz Rosia Montana (masyw Apuseni) w dzisiejszej Rumunii. Z. Stos-Gale sugerowała, że importowane srebro było dodatkowym produktem wymiany. Cyna i złoto miały stanowić właściwy przedmiot wymiany i zaangażowania w tak dalekie wyprawy. Uważam ten pogląd za bardzo interesujący w kontekście przedkolonizacyjnej i późniejszej działalności Greków. Złuszczając, że nie prowadzono jak dotąd badań metaloznawczych dla okresu archaicznego. Stos-Gale 2014: 191-199, 204-205.

³⁰ O darach dyplomatycznych i zawieraniu małżeństw o strategicznym znaczeniu zob. Avram 1991; Ruscu 2002: 253-307.

³¹ A. Avram uważał, że Grecy napotkali w okolicach późniejszej Histrii obszar bardzo słabo zaludniony w wyniku politycznego i społecznego upadku lokalnej ludności około VII w. p.n.e. Miało to uzasadniać szybką rozbudowę osad, w tym lokalnych na terytorium wokół Histrii: Avram 1996: 242; o osadach greckich w okolicach Orgame: Baralis, Lungu 2015.

³² Smirnova, Vakhtina, Kashuba, Starkova 2018: 334; Vakhtina, Kashuba 2013: 380, 384.

Analogiczne okazy zidentyfikowano jedynie w Trebeniście i w Olimpii; Blečić 2007: 82.

²⁶ Potrebić 2008: 201-202; Rustoiu 2018: 21-22.

²⁷ Blečić Kavur, Kavur 2016: 237-240.

²⁸ De Boer 2007: 130.

²⁹ Wyniki badań prowadzonych przez Z. Stos-Gale wskazują, że 24 z 32 naczyń metalowych pochodzących ze słynnych grobowców mykeńskich oraz 6 innych przedmiotów srebrnych ze stanowisk późnohelladzkich w Grecji (tj.: Perati w Attyce, Kokla w Argolidzie,

czasem szczytowych relacji handlowych na tym obszarze³³. Początek późnej epoki żelaza w dolnej części basenu Dunaju to czas rozprzestrzeniania się ufortyfikowanych osad od północnozachodniego rejonu pontyjskiego do północnych Bałkanów. Horyzont ten datowany jest od końca VI w. p.n.e. lub początku V w. p.n.e. Niestety niewiele z zarejestrowanych osad zostało systematycznie przebadanych. Wiele z nich znajdowało się na obszarach o bogatych zasobach naturalnych lub na najważniejszych szlakach komunikacyjnych i handlowych, jak Dunaj, Dniestr i Seret. W niektórych przypadkach fortyfikacje były wznoszone w typie śródziemnomorskim, pewnie przy udziale greckich rzemieślników³⁴. Cechy te zostały zaobserwowane w osadach, które miały powiązania z rejonem pontyjskim lub z obszarami kontrolowanymi przez władców odryskich i Macedończyków³⁵. Stanowiły one regionalne centra o istotnym znaczeniu gospodarczym, społecznym, religijnym. Liczne greckie amfory, naczynia libacyjne, w tym egzemplarze wykonane z brązu, złota i srebrna biżuteria wskazują na dość intensywne kontakty z pontyjskimi ośrodkami greckimi. Zidentyfikowano także szereg bogatych pochówków należących do lokalnych elit. Występują one na południe od gór bałkańskich, na terytorium Odrysów, a także po obu brzegach Dunaju, sięgając do Mołdawii. Były to konstrukcje kamienne wykonane w greckim stylu, nakryte kurhanami. Grobowce te miały być inspirowane macedońskimi. Dekoracje, określone motywy symboliczne czy detale architektoniczne pochodzenia śródziemnomorskiego były niekiedy kopiowane i przetwarzane w sposób odpowiadający potrzebom lokalnych elit³⁶. Jeśli chodzi o broń, miecze typu śródziemnomorskiego są tu znaleziskami rzadkimi. Częściej występowały hełmy, srebrne lub złote, inspirowane północnobalkańskim wariantem chalcydyckich hełmów brązowych. Znajdowały się w pochówkach z Agoghiol, Vraca, Peret, także w skarbach i jako znaleziska pojedyncze – Cucuteni-Băiceni, Coțofenești, w rejonie Żelaznych Wrót. Wiele grobów mniej zamożnych wojowników zawierało brązowe hełmy chalcydyckie, niekiedy także typu attyckiego jak okaz z Găvani

we wschodniej Muntenii. Hełmy chalcydyckie zostały zarejestrowane także w Banacie oraz południowej Transylwanii³⁷. Były one szeroko rozpowszechnione od VI do III w. p.n.e. na znacznych obszarach. Obecne są w Grecji, południowej Italii, północnowschodniej części półwyspu bałkańskiego oraz nad Morzem Czarnym. Wykonywane były w warsztatach ośrodków greckich, w koloniach pontyjskich, ale także lokalnie przez wyszkolonych rzemieślników³⁸. Najpopularniejszymi jednak produktami były głównie amfory, niektóre typy naczyń libacyjnych (jak *shyphoi* czy *kantharoi*), wspomniane hełmy oraz dość licznie spotykane koraliki w kształcie amfory³⁹. Ta ostatnia kategoria wyraźnie rysuje dwie strefy występowania⁴⁰. Strefa zachodnia obejmuje północno-zachodnie Bałkany, znaczną część kotliny karpackiej i ukazuje silne oddziaływanie ośrodków greckich położonych nad Morzem Adriatyckim i w północnej Grecji. Wschodni region to obszary nad dolnym Dunajem oraz wschodnia Transylwania, do których dobra płynęły przede wszystkim za pośrednictwem kolonii pontyjskich w dwu wariantach: w pierwszym, przekraczając góry przez północne przełęcz docierając do rejonu górnej Cisy i w drugim, biegnąc z Mołdawii do wschodniej Transylwanii⁴¹. Znaleziska wzdłuż korytarza rzek Wardar i Morawa oraz w Kale-Krševicy, osadzie będącej istotnym centrum handlowym z wyraźnym udziałem Greków, położonej w rejonie obfitującym w cenne metale, wskazuje także na napływanie przedmiotów z obszaru Macedonii w kierunku północnym szlakiem przeciw intensywnie użytkowanym od wczesnej epoki żelaza.

³⁷ Rustoiu, Berecki 2012: 163-165; Rustoiu 2018.

³⁸ Rustoiu, Berecki 2012: 163.

³⁹ Koraliki w kształcie amfory były produkowane zarówno w warsztatach w basenie Morza Śródziemnego jak i nad Morzem Czarnym między V w. p.n.e. a początkiem III w. p.n.e. Zwykle wykonywane były z przezroczystej pasty szklanej, rzadziej z kobaltowej lub turkusowej. Stanowią one imitacje okazów produkowanych z metali szlachetnych, głównie ze złota, brązu, czasem z bursztynu i często występujących w Grecji i Macedonii już w okresie późnoarchaicznym. Są one dość powszechnie spotykane na obszarze północno-zachodnich i środkowych Bałkanów, w kotlinie karpackiej i w rejonie dolnego Dunaju, Rustoiu 2015: 365-367.

⁴⁰ Jeśli chodzi o związki kulturowe, należy zaznaczyć, że znaleziska koralików w kształcie amfory znane są z południowo-wschodniego kręgu alpejskiego, kolejno z cmentarzysk celtyckich oraz z południowej części kotliny karpackiej, rejonu dolnej Drawy i Sawy, rumuńskiego Banatu. Rustoiu 2015: 368-369.

⁴¹ Rustoiu, Egri 2010: 237.

³³ Mateevici 2007.

³⁴ Na przykład w Coțofenii din Dos i Băzdăna w Oltenii mury zewnętrzne wzniesiono z cegły i przypominały one fortyfikacje z rejonu śródziemnomorskiego, Rustoiu 2018: 23 i tam dalsza literatura.

³⁵ Rustoiu 2018: 22-23.

³⁶ Są to na przykład malowidła zdobiące ściany komnat grobowych czy kamienne kariatydy z Sboryanovo, Čičikova 1992.

Ufortyfikowane osiedla zaczęły pojawiać się w V i IV w. p.n.e. właściwie na obszarze całych Bałkanów i w literaturze najczęściej określane są przymiotnikiem „hellenizujące” lub „zbudowane zgodnie z greckim modelem”⁴². Rozprzestrzeniają się one na znacznym terytorium od Bułgarii⁴³, Republiki Macedonii Północnej⁴⁴, Albanii⁴⁵, w mniejszym stopniu występują zaś w Serbii⁴⁶ i w Kosowie⁴⁷, koncentrując się jednak na obszarach obfitujących w źródła metali. Cechy budownictwa, zastosowanych rozwiązań architektonicznych i kultury materialnej, zwłaszcza materiału ceramicznego nasuwają podobieństwo do kolonii północnogreckich. Jednym z najbardziej widocznych elementów są mury obronne - masywne, kamienne wały często określane jako wzniesione przez greckich kamieniarzy (budowanych z masywnych bloków kamiennych, cegieł i wieńczonych dachówkami „greckiego typu”)⁴⁸, tak na Bałkanach jak i w późniejszym okresie w Dacji (to znaczy od czasów Burebisty). Podobieństwa są także widoczne w innych formach kultury materialnej, doskonałym przykładem jest ceramika toczona na kole, szara, „kuchenna”, której kształty (jak *kantharoi*, *skyphoi*, *oinochai*, *hydriai*, etc.) i styl⁴⁹ nawiązują do późnoklasykcyjnej i wczesnohellenistycznej greckiej ceramiki. Wiele okazów to także importowane naczynia z basenu M. Śródziemnego, attyckie czarno- i czerwonofigurowe, czarno- i czerwono-pokostowane, *saint valentin*, ceramika malowana⁵⁰. Wśród amfor dominują znaleziska pochodzące z ośrodków, takich jak Tazos, Mende, Chalkidiki, Chios i Rodos⁵¹. Często występują także monety, głównie ośrodków północnogreckich⁵². Wydaje się, że w przypadku Kale

Krševica, osad położonych w południowowschodniej części centralnej Serbii, czy w Kosowie, Grecy byli szczególnie zainteresowani drogocennymi metalami, srebrem i złotem. Wymienione wyżej stanowisko znajduje się w rejonie obfitującym w metale, a bogate złoża ołowiu i cynku rozciągają się właściwie od Chalkidiki, przez góry Pangajon⁵³, dalej wzdłuż serbsko-bułgarskiej granicy. W tym kontekście pojawiły się także próby zlokalizowania, nieodkrytego dotąd miasta Damastion, które znane jest z tekstu Strabona⁵⁴. Miało ono być położone w Ilirii i zajmować się handlem srebrem⁵⁵. Kale Krševica⁵⁶ znajduje się na obszarze oddzielającym Ilirię od Tracji i jest bardzo rzadkim przykładem tego typu osady badanej systematycznie. Greckie towary trafiły tu z obszaru egejskiego poprzez doliny rzek Wardar, Pčinja lub Struma oraz z północnej części Egei, szczególnie z Chalkidiki i Macedonii⁵⁷. „Tradycyjna” archeologia obserwując podobieństwa w kulturze materialnej przypisywała je potwierdzeniu swego rodzaju form związków z Grecją i szeroko rozumianemu procesowi hellenizacji⁵⁸.

⁵³ W kontekście metali i gór Pangajon, w dziele Herodota pojawia się interesująca wzmianka. Podaje on, że pozbawiony władzy w Atenach tyran, Pizystrates udał się właśnie w rejon gór Pangajon, obfitujący w złoża cennych kruszców chcąc pozyskać metal i zaciągnął najemników; Herodot 1.64.4.

⁵⁴ Strabon, 7.7.8.

⁵⁵ Damastion, choć niekiedy w literaturze serbskiej utożsamiany z Kale Krševica (Popović, Vranić 2013), według opinii D. Ujes Morgan i przeprowadzonej przez nią analizy występowania i koncentracji monet bitych przez to miasto (także monet drobnych) szczególnie w rejonie południowego Kosowa, obszaru obfitującego w źródła metali wynika, że jego lokalizacji można by poszukiwać właśnie w tym rejonie. Ujes Morgan 2011: 487-488; 491-492. Damastion nie byłby jedyną tak daleko w głębi lądu umiejscowioną osadą o widocznym, greckim charakterze. Emporion Pistoros założony w II połowie V w. p.n.e. w Tracji także odznaczał się specyficznym położeniem, czy jak omawiany ośrodek Kale Krševica. Szeroko na ten temat: Domaradzki 1993: 35-55. Badacze sugerowali nawet, że powstawanie greckich kolonii handlowych w rejonie doliny górnej Maritzy w V w. p.n.e. było kluczowym czynnikiem w procesie społeczno-politycznej „hellenizacji”. Bouzek et al. 1996; 2002; Archibald 2000: 212-233; 2004: 885-899; Domaradzki 2002.

⁵⁶ Vranić 2018: 26-27.

⁵⁷ Popović 2006: 530.

⁵⁸ Pojawia się tu jednak pewien istotny problem, a właściwie zagrożenie widoczne w bogatej literaturze przedmiotu. Związek między teraźniejszością a przeszłością, w tym przypadku połączenie etnosów znanych z epoki żelaza i współcześnie tworzonej narracji narodowych na Bałkanach to w rzeczywistości ogromne

⁴² Vranić 2012: 30.

⁴³ Na przykład: Popov 2002; Archibald 2000: 213-233; 2004: 885-899; Hansen 2006: 20-23; Cohen 1995: 79-88; Vranić 2012, 2018.

⁴⁴ Sokolovska 1986; Mikulčik 1999; Lilčić 2009.

⁴⁵ Wilkes 1992; Ceka 2005.

⁴⁶ Na przykład: Popović 2005; 2006; 2007; Vranić 2012, 2018.

⁴⁷ Shukriu 1996.

⁴⁸ Archibald 1998: 140; Vranić 2012: 30.

⁴⁹ Warto zaznaczyć, że ceramika tego typu, wytwarzana lokalnie, w literaturze serbskiej określana jest jako „hellenizująca ceramika szara”, w terminologii macedońskiej stosowane jest określenie „early antiquity/calassical Hellenized pottery” zaś w bułgarskiej „tracka ceramika szara”; Domaradzki 2002; Shukriu 1996; Vranić 2012: 30 i tam dalsza obszerna literatura.

⁵⁰ Popović 2006: 524, 527-528.

⁵¹ Vranić 2012: 30; Vranić 2018: 27.

⁵² Popović 2006: 530-531; Popović, Vranić 2013: 311-312.

W kontekście przedstawianych osad niezwykle rzadko omawiana jest ich niebagatelna społeczna funkcja w VI i zwłaszcza w V w. p.n.e. oraz rodzaj arystokracji czy raczej elity wojowniczej tworzącej je, o ponadregionalnie formowanych cechach czy wspólnotowości. Z. Archibald⁵⁹ zwracała uwagę na fakt zatrudniania barbarzyńskich najemników w armiach doby klasycznej i hellenistycznej jako ten szczególnie i kluczowy czynnik wywołujący zmiany społecznych w początkach V w. p.n.e. oraz ich znaczenia w tym procesie. Aktywna rola najemników może być tłem zmiany manifestującej się w materiale archeologicznym i określanej w literaturze terminem „hellenizacja”, choć znacznie lepiej byłoby mówić o cechach kultury śródziemnomorskiej. Rola wojowników w basenie Morza Śródziemnego zapewne znacząco wzrosła od czasu panowania Filipa II. Pozwalało to na intensywne kontakty ze światem śródziemnomorskim i mogło umożliwić konstruowanie elit o zmienionych już cechach. Społeczna i kulturowa rola elit umożliwiła, czy raczej dała impuls do wzrostu konsumpcji wytworów płynących z południa Europy, ale co istotniejsze zachęciła i wzmocniła pojawiające się zmiany regionalnie, co zmanifestowało się wytwarzaniem dóbr czy szerzej kultury podobnej do śródziemnomorskiej i hellenizujących osad⁶⁰. Wszystkie te cechy i podobieństwa obserwowane na Bałkanach z miastami północnoeuropejskimi okresu klasycznego i hellenistycznego nie pozwalają jednak całkowicie odrzucić hipotezy o obecności greckiej w tych osadach lub nawet o emporiach położonych tak daleko w głębi lądu, na obszarach przecież często obfitujących w pożądane surowce naturalne. Osady takie mogły stymulować nie tylko kształtowanie nowych elit, ale z perspektywy greckiej były znakomitym miejscem wszelkiej wymiany, tak dóbr jak i idei. Biorąc pod uwagę różnorodność związków ekonomicznych, społecznych i kulturowych widocznych w architekturze i materiale archeologicznym wydaje mi się bardzo mało

prawdopodobne by kontakty te opierały się jedynie na wynajmowaniu greckich rzemieślników przez lokalne elity i taką hipotezę odrzucam⁶¹. Nowe elity były dynamicznym elementem tworzącym tożsamość jak i strukturę społeczną⁶². Hellenizacja grup o takim statusie i aspiracjach poprzez aktywną rolę tak kontaktów handlowych jak i kulturowych wytworzyła warunki odpowiednie dla przenikania, adaptacji i przetworzenia cech kultury greckiej czy śródziemnomorskiej wewnątrz Bałkanów, co także ułatwiało Grekom realizowanie ich potrzeb i interesów. Z perspektywy tych społeczności, kreowania nowych tożsamości wraz ze zmieniającymi się strukturami społecznymi i pojawianiem się osad hellenizujących łatwiej dostrzec tu związki społeczno-polityczne niż bezpośredni, dominujący udział w nich Greków. Przenikanie tych ostatnich, z jednej strony inspirowane znacznym rozwojem państwa macedońskiego, z drugiej zaś chęcią pozyskania surowców, wymiany, organizacji handlu nie oznacza przymusu hellenizacji a ta nie była celem. Zatem struktura i „logika” konsumpcji i przepływu kultury materialnej osad hybrydowych⁶³ była wynikiem działań polityczno-ekonomicznych lokalnych elit. Proces ten miał rozpocząć się jeszcze w epoce brązu, znacząco rozwinąć w czasie epoki żelaza i doprowadzić do stworzenia złożonej konstrukcji o ponadregionalnych kulturowo cechach⁶⁴. Wydaje się, że elity wojownicze odegrały tu szczególnie widoczną rolę właściwie od końca VI w. p.n.e., od powstawania tak zwanych grobów książęcych po osady hellenizujące. Ekonomia polityczna wytworzyła inną platformę porozumienia elit. Wspólne doświadczenia o charakterze rytualnym, symbolicznym, biesiadowanie, a także sposobność gromadzenia siły roboczej⁶⁵ prowadziła do wytworzenia statusu określonych grup wewnątrz systemu redystrybucji. System pozyskiwania dóbr prestiżowych umożliwiał potwierdzenie pozycji wewnątrz społeczności, dawał władzę i został uzupełniony przez

uproszczenie procesów niezwykle skomplikowanych a określanych jako „hellenizacja”, tu w rozumieniu przyjęcia bardziej „cywilizowanego”, europejskiego modelu kulturowego. Zatem w badaniach prowadzonych nad osadami hellenizującymi epoki żelaza szczególnie nacisk został położony na obecność Traków w Bułgarii, Pajonów i Macedończyków w Macedonii Północnej, Ilirów w Albanii i Dardanów w Kosowie. Stanowi to niezwykle interesujące i ważne podłoże dla właściwego zrozumienia politycznej roli przeszłych etnosów w dziedzictwie i tradycji stwarzania współczesnych narodów. Szeroko na ten temat: Vranić 2014: 173-184; Vranić 2018: 27, 30-31.

⁵⁹ Archibald 1994; 1998.

⁶⁰ Vranić 2014: 170-171.

⁶¹ Popov 2002: 122-134.

⁶² D'Altroy, Hastorf 2002; Earle 1997.

⁶³ Wyłonienie się nowego systemu miało doprowadzić do zaistnienia hybrydowych form tożsamości społeczno-kulturowej w V w. p.n.e. w wyniku intensywniejszych kontaktów z Grekami (Vranić 2014: 170). Podboje Filipa II w połowie IV w. p.n.e. pozwoliły na znaczne wzmocnienie tego procesu, niektórzy badacze uważają, że część osad hellenizujących, nazywanych także hybrydowymi mogła być wykorzystana jako miejsce stacjonowania garnizonów macedońskich (Archibald 1994: 470; Popov 2002: 138-141; Vranić 2014: 171; 2018: 27,31).

⁶⁴ Earle, Kristiansen 2010.

⁶⁵ Vranić 2012: 40.

dalekosiężną wymianę. W tym widoczna jest istotna rola Greków jako pośredników, nie tylko w dostarczaniu cennych dóbr, ale także w przenoszeniu idei, elementów stylu życia doskonale znanych w basenie Morza Śródziemnego, a odpowiadających lokalnym elitom, wśród których współzawodnictwo, wspólnotowość (w tym wspólne doświadczanie określonych rytuałów, biesiad) czy potwierdzanie swojego statusu przy pomocy przedmiotów prestiżowych, a nawet ostentacyjnego bogactwa doskonale były znane także wśród Greków. Oczywiście im bliżej prężnie działających ośrodków greckich tym bardziej te cechy są widoczne. Zasadne jest także określanie modelu konsumpcji lokalnych społeczności oraz celów które realizują Grecy. Z greckiej perspektywy hellenizacja staje się wówczas pewnym „produktem ubocznym”, nie zaś celem samym w sobie, nawet jeśli społeczności rdzenne pewne idee, styl życia czy wreszcie określone przedmioty adoptują zgodnie z własnymi potrzebami.

Literatura

- Archibald, Z. H. 1994. *Thracians and Scythians*, W: D. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Oswald (red.), *Cambridge Ancient History* (Second Bibliography Edition). Vol. VI. *The Fifth and the Fourth Centuries BC*. Cambridge, 444-475.
- Archibald, Z. H. 1998. *The Odrysian Kingdom of Thrace: Orpheus Unmasked*. Oxford.
- Archibald, Z. H. 2000. *Space, Hierarchy, and Community in Archaic and Classical Macedonia, Thessaly, and Thrace*. W: R. Brock, S. Hodkins (red.), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press, 212-233.
- Archibald, Z. H. 2004. *Inland Thrace*. W: M.N. Hansen, T.H. Nielsen (red.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford, 885-99.
- Archibald, Z.H. 2016. *Moving Upcountry: Ancient Travel from Coastal Ports to Inland Harbours*. W: K. Höghammar, B. Alroth, A. Lindhagen (red.), *Ancient Ports: The Geography of Connections. Proceedings of an International Conference at the Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 23-25 September 2010*, Acta Universitatis Upsalensis 34, 37-65, Boreas.
- Avram, A. 1991. *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*. *Studii Classice* 27, 19-30.
- Avram, A. 1996. *Modes de contacts entre Grecs et Gètes à Histria à l'époque archaïque*. W: O. Lordkipanidzè, P. Levêque (red.), *Sur les traces des Argonautes*, 241-51.
- Babić, S. 2002. *Princely graves of the Central Balkans – critical history of research*. *Journal of European Archaeology* 5(1), 70-88.
- Babić, S. 2007a. *“Translation zones” or gateway communities revisited: the case of Trebenište and Sindos*. W: I. Galanaki, H. Tomas, I. Galanakis, R. Laffineur (red.), *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders: Proceedings of the International Conference, Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*. (Aegeum 27). Liège: Université de Liège, histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique – University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory, 57-61.
- Babić, S. 2007b. *Greeks, Barbarians and Archaeologists: Mapping the Contact*, *Ancient West & East* 6, 73-89.
- Barsalis, A., Lungu, V. 2015. *Stratégies coloniales et réseaux d'occupation spatiale gètes sur le littoral de la Dobroudja du Nord: les acquis du Programme ANR Pont-Euxin*. W: G.R. Tsetschladze, A. Avram, J. Hargrave (red.), *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD): Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade 17-21 September 2013)*, Oxford, 371-386.
- Blečić, M. 2007. *Status, Symbols, Sacrifices, Offerings. The Diverse Meanings of Illyrian Helms*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 40, no 1, 73-116.
- Blečić Kavur, M. Kavur, B. 2016. *Pars Pro Toto: a World in a Small Place – the Example of Iron Age Grave Goods from Vičja Luka*. W: V. Širbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština (red.), *Funerary Practices During the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe, Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th-27th September 2015*, Beograd – Čačak, 2016, 237-252.
- Bouzek, J. 1996. *Pistiros as a river harbour: Sea and river transport in Antiquity*. W: J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. H. Archibald (red.), *Pistiros I*, Prague, 221-222.

- Bouzek, J. 2002. *Addenda to Pistiros I. 1. The beginnings of the emporia; 2. The routes; 3. The fortification and the city planning of Pistiros; 4. The textile industry*. W: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. H. Archibald (red.), *Pistiros II. Excavations and Studies. Report of the joint project of excavations and studies by the Bulgarian Academy of Sciences, Charles University in Prague, University of Liverpool, Ecole française d'Athènes and Archaeological Museum Septemvri*, Prague, 343-348.
- Ceka, N. 2005. *The Ilyrians to Albanians*. Tirana.
- Chankowski, V. 1999. *Pistiros (Bulgarie)*, Bulletin de Correspondence Hellenique 123.2, 581-588.
- Cohen, M. G. 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*. Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- Čičikova, M. 1992. *The Thracian tomb near Sveshtari*, Helis 2, 143-163.
- Čović, B. 1976. *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo.
- Čović, B. 1983. *Importation of bronze vessels in the Western Balkans (7th to 5th century)*. *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità (Taranto)*, 147-155.
- D'Altroy, T. N., Hastorf, Ch. A. 2002. *Empire and Domestic Economy*. New York.
- De Boer, J. G. 2007. *The earliest possible date of Greek colonization along the western Pontic coast*, W: *Ancient Civilisations and the Sea*. Acta Musei Varnaensis 5, 123-142.
- De Boer, J. G. 2010. *River Trade in Eastern and Central Thrace from the Bronze Age till the Hellenistic Period*, *Eirene*. Studia Graeca et Latina, 46(1-2), 177-190.
- Djuknić, M., Jovanović, B. 1966. *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak.
- Domaradzki, M. 1993. *Pistiros – Centre commercial et politique dans la vallée de Maritza (Thrace)*, *Archeologia* 44, 35-57.
- Domaradzki, M. 2002. *Gray Pottery from Pistiros*. W: J. Bouzek, L. Domaradzka, Z.H. Archibald (red.), *Pistiros II: Excavation and Studies*. Prague, 189-207.
- Earle, T. K. 1997. *How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory*. Stanford.
- Earle, T. K., Kristiansen, K. (red.). 2010. *Organizing Bronze Age Societies: The Mediterranean, Central Europe, and Scandinavia Compared*. Cambridge.
- Egri, M. 2014. *Desirable goods in the Late Iron Age – the craftsman's perspective*. W: S. Berecki (red.), *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 10-13 October 2013*, 233-248.
- Filipović, V. 2015. *Наоружање и ратничка опрема у културама позног бронзаног и старијег гвозденог доба на територији Србије, Македоније, Црне Горе и Албаније*, Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду (*Weapons and Warrior equipment in the Cultures of the late Bronze and Early Iron Age on the Territories of Serbia, Macedonia, Montenegro and Albania*), Belgrade.
- Filipović, V. 2018. *Some Observations on Communications and Contacts in the Central Balkan and Neighbouring Regions During the 7th to 5th Century BC Based on the Distribution of Weapons*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 45, 105-115.
- Garašanin, M. 1992. *Značenje funerarnih maski u bogatim (kneževskim) grobovima Makedonije*. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 28(1992-1997), 59-68.
- Hansen, M. H. 2006. *Emporion, a Study of the use and meaning of the term in Archaic and Classical periods*. W: G.R. Tsatskhelidze (red.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Volume One. Leiden, Boston, 1- 39.
- Lilčik, V. 2009. *Korpus na Starite Gradovi i Tvrđine vo Republika Makedonija: Linkestida i Deuriop*. Skopje, Makedonska civilizacija.
- Matevici, N. 2007. *Amforele grecești din mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI-începutul sec. II a. Chr.*, *Biblioteca Tyrage-tia* 14, Chișinău.
- Majnarić-Pandžić, N. 2002. *Multi-headed „Pins“ of the Donja Dolina Type Revisited*. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXXII/30*, 283-291.
- Mikulčik, I. 1999. *Antički Gradovi vo Makedonija*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.
- Jevtić, M. 2016. *On Funerary Ritual in the Princely Tumulus in Pilatovići near Požega*. W: V. Širbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština (red.), *Funerary Practices During the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe, Proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, Serbia, 24th-27th September 2015*, Beograd – Čačak, 2016, 257-270.
- Stos-Gale, Z. 2014. *Silver vessels in the Mycenaean Shaft Graves and their origin in the context of metal supply in the Bronze Age Aegean*, W: H. Meller, R. Risch and E. Pernicka (red.), *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber, Metals of power – Early gold and silver*,

6. *Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale) 6th Archaeological Conference of Central Germany October 17-19, 2013 in Halle (Saale)*, 183-208.
- Palavestra, A. 1984. *Princely Tombs during the Early Iron Age in the Central Balkans* (in Serbian with an English summary). (Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies Special Editions). Belgrade.
- Parović-Pešikan, M. 1960. *O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja*, *Starinar* 11, 21-45.
- Popov, H. 2002. *Urbanizacija v Vtreshnite Raioni na Trakia i Ilirija: Prez VI-I Vek Predi Christa*. Sofia.
- Popović, Lj. 1975. *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu*, Beograd.
- Popović, I. 1995/1996. *Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region*, *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve* 37-38, 77-114.
- Popović, P. 2005. *Kale-Krševica: Investigations 2001-2004 Interim Report*. *Zbornik Narodnog Muzeja* 18(1), 141-73.
- Popović, P. 2006. *Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case study Kale-Krševica*. W: N. Tasić, C. Gvozdanov (red.), *Homage to Milutin Garašanin*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts, 523-36.
- Popović, P. 2007. *Krševica et les contacts entre l'Egée et les centre des Balkans*. *Histria Antiqua* 15, 125-36.
- Popović, P., Vranić I. 2013. *One possible location of Damastion – Kale by Krševica (southeastern Serbia)*. W: G.R. Tsetschladze, S. Atasoy, A. Avram, S. Dönmez, J. Hargrave (red.), *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD)*, *Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul, 14th-18th September 2009*, 309-313.
- Potrebica, H. 2008. *Contacts between Greece and Pannonia in the early iron age – With Special Concern to the area of Thessalonica*. W: P. F. Biehl, Y. Y. Rassamakin (red.), *Import and imitation in archaeology*. *Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes* 11, 187-212.
- Proeva, N. 2006/2007. *Who were the Authors of the Trebeniste Culture and the Golden Funeral Masks?*, *Macedonian Affairs, Analyses of Macedonian Politics, Economy and Society* 6(1), 73-80.
- Smirnova, G.I., Vakhtina, M.Ju., Kashuba, M.T., Starkowa, E.G. 2018. *Nemirov Hill Fort on South Bug River, According the excavation materials of the 20th century from collections of the State Hermitage Museum and documents kept in IHMC RAS*, With the Supplements by K. B. Kalinina, A. Zakościelna, M. Kerschner and H. Mommsen, S.V. Khavrin, St. Petersburg (w języku rosyjskim z angielskim streszczeniem).
- Romsauer, P. 1991. *The earliest wheel-turned pottery in the Carpathian Basin*, *Antiquity* 65, 358-367.
- Ruscu, L. 2002. *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*. Cluj-Napoca.
- Rustoiu, A. 2015. *Amphora-shaped glass and coral beads. Distant cultural connections in the Carpathian Basin at the beginning of the Late Iron Age*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 45, 365-377.
- Rustoiu, A. 2018. *The Carpathian Danubian Area*. W: C. Haselgrove, K. Rebay-Salisbury, P.S. Wells (red.), *The Oxford Handbook of the European Iron Age*, Oxford (publikacja online), 1-51.
- Sirbiu, V. 1983. *Nouvelles considérations concernant l'importation des amphores*, *Pontica* 16, 43-67.
- Rustoiu, A., Berecki S. 2012. *Thracian warriors in Transylvania at the beginning of the late Iron Age. The grave with a Chalcidian helmet from Ocna Sibiului*. W: S. Berecki (red.) *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7-9 October 2011*, 161-182.
- Rustoiu, A., Egri, M. 2010. *Danubian kantharoi – almost three decades later*. W: S. Berecki (red.), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 9-11 October 2009*, 217-287.
- Shukriu, E. 1996. *Dardania Paraurbane: Studime Arkeologjike të Kosovës (Preurban Dardania: Archeological Studies of Kosovo)*. Peja.
- Sokolovska, V. 1986. *Isar – Marvinci i Povardarje vo Antičko Vreme*. Skopje: Muzej na Makedonija.
- Ujes Morgan, D. 2011. *The pattern of findspots of coins of Damastion: a clue to its location*, *Proceedings of the 14th International Numismatic Congress, Glasgow 2009*, Glasgow, 487-496.

- Vakhtina, M., Kashuba, M. 2013. *Special Aspects of Graeco-Barbarian Contacts in the Early Colonization Period of the Northern Black Sea Coastal Region in the Light of the Examination of the Materials of the City-Site Nemirov on the Rirerside of South Bug*. W: C. Schuster, O. Cîrstina, M. Cosac, G. Murătoareanu (red.), *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages, Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, 10th-14th September 2013, Settlements, Fortresses, Artifacts*, Vol. I, 379-396.
- Vasić, R. 1977. *The chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*. BAR. Suppl. Ser. 31, Oxford.
- Vasić, R. 1987. *Ohridska oblast*. W: A. Benac (red.), *Praistoria jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo, 724-736.
- Vasić, R. 1991. *Cultural groups of the early Iron Age in the west and central Balkans and the possibilities of their ethnic identification*. W: A. Benac (red.), *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolota do helenističkog doba*, Sarajevo-Beograd, 73-82.
- Vasić, R. 1992. *An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of the Late Archaic imports in the Central Balkan area*. Arh. Vestnik XLIII, 53-66.
- Vranić, I. 2012. *The Classical and Hellenistic economy and the "Paleo-Balkan" hinterland a case study of the iron age "Hellenized settlements"*, *Balkanica* 43, 29-50.
- Vranić, I. 2014. „Hellenisation” and ethnicity in the continental Balkan Iron Age. W: C.N. Popa, S. Stoddart (red.), *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to Identity in the European Iron Age: Integrating South-Eastern Europe into the debate*, Oxford, 173-184.
- Vranić, I. 2018. *Interpreting Iron Age violence or violent nature of archaeological narratives? The case of Kale-Krševica (south-eastern Serbia)*. W: E. Nemeth (red.), *Violence in Prehistory and Antiquity / Die Gewalt in der Vorgeschichte und im Altertum*, *Antiquitas* VI, 23-38.
- Wilkes, J. J. 1992. *The Illyrians*. Oxford.
- Zotović, M. 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. Titovo Užice – Beograd: Zavičajni muzej – Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Aleksandra Jankowska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
alexandrajankowska@interia.pl